

Валентина Надольська (Луцьк)

Червнева 1940 р. депортація і доля євреїв західних областей України

Підписання радянсько-германського пакту Рібентропа–Молотова, напад Німеччини на Польщу і вступ військ Радянського Союзу на східні території довоєнної Польської держави стало початком складного процесу утвердження в регіоні радянської влади, докорінного зламу традиційно усталеного соціально-економічного та суспільно-політичного життя, що здійснювався під гаслами «соціалістичних перетворень».

Радянізація Західної України за період від вересня 1939 р. до червня 1941 р. мала дві сторони. Одна з них була пов'язана з великими зусиллями влади закріпити в суспільній свідомості легенду про «золотий вересень». З цією метою здійснювалися масштабні заходи щодо ліквідації безробіття, підвищення життєвого рівня населення. Майже 0,5 млн безземельних і малоземельних селян одержали в користування понад 1 млн га поміщицької землі¹. Це стосувалося запровадження освіти українською мовою у початкових і середніх школах, а також у Львівському університеті, якому було присвоєно ім'я Івана Франка.

Слід підкреслити, що населення західноукраїнських земель до 17 вересня мало надію, що визволителі принесуть у їхній край справедливий правопорядок, повагу до місцевих звичаїв. Однак дуже швидко воно

¹ Литвин В. XX століття в українсько-польських відносинах // *Історіо-графічні дослідження в Україні*. – Вип. 13: Україна–Польща: історія і сучасність: 36. наук. праць і спогадів пам'яті П. М. Калениченка (1923–1983). – Ч. 1. – К., 2003. – С. 46.

стало свідком зовсім інших процесів. Як зазначає О. Субтельний, перше знайомство з радянською владою виявилось для західних українців в основному негативним досвідом, внаслідок якого багато з них дійшли висновку, що «більшовицької влади слід уникати будь-якою ціною»². Адже була й інша сторона радянзації. Як відомо, між двома світовими війнами Західна Україна залишалася прихистком вільної української думки та свідомого українства, в той час коли на переважній частині східних і центральних українських земель утвердився більшовицький тоталітаризм. Тому, приєднавши після змови з Гітлером західноукраїнські землі, сталінський режим поставив головною мету – знищення цього останнього плацдарму свободи та самостійництва. Виконання цього завдання передбачало вже у своєму зародку ліквідацію сил як внутрішньої, так і міжнародної «контрреволюції», під гаслами боротьби з якою розгортався сталінський терор упродовж трагічних 30-х рр. у радянській Україні. Тому, щойно геополітичні зміни, що впливали з пакту Молотова–Рібентропа, стали реальністю, розпочалася системна робота радянських репресивних органів, спрямована на пошук і знищення «ворогів народу і радянської влади» на території Західної України, швидку і повну нейтралізацію всіх явних і потенційних політичних противників.

Саме виходячи з радянських стереотипів «контрреволюційної загрози» вже в четвертому кварталі 1939 р. почала діяти тоталітарна каральна система. Спочатку поволі, а потім із наростаючою наприкінці 1940 р. і далі у першій половині 1941 р. швидкістю розкручувався маховик терору, який зрештою мав призвести західноукраїнські терени до східноукраїнського політичного, соціально-економічного та ідеологічного стандарту. Відповідно до нього слід було, як визначалося інструкціями НКВС, «очистити міста й села від ворожих елементів, осадників, апарату місцевого самоврядування, від неблагонадійних служителів культу, представників демократичної частини місцевої інтелігенції всіх національностей за класово-політичною ознакою»³.

Початково глобальні винищувально-репресивні заходи було спрямовано новою владою проти поляків, які символізували «західну контрреволюцію». Згодом вони поширилися й на «ворожі елементи» інших національностей.

² Субтельний О. Україна. Історія. – К., 1991. – С. 394–395.

³ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні, 1917–1953: Сусп.-політ. та історико-правовий аналіз. – Кн. 1. – К., 1994. – С. 136.

Так, 2 березня 1940 р. політбюро ЦК ВКП(б) і РНК СРСР ухвалили постанови (відповідно № 13/114 та № 289–127сс) про виселення з районів Західної України і Західної Білорусії членів сімей усіх поміщених у табори й в'язниці військовополонених і колишніх офіцерів польської армії, а також тюремників, жандармів, розвідників, колишніх поміщиків, фабрикантів і чиновників держaparату, учасників повстанських і «контрреволюційних» організацій, біженців⁴. Розпорядження комісара внутрішніх справ № 00308 від 7 березня 1940 р. містило вказівку про виселення 13 квітня до Казахстану з приєднаної території понад 60 тис. осіб⁵.

Окреме розпорядження Л. Берії № 1042/б від 20 березня того ж року направлялося керівникам місцевої влади Актюбинської, Кустанайської, Північноказахстанської, Павлодарської, Семипалатинської й Акмолинської областей, перед якими висувалося завдання провести підготовку до прийняття в кожну з областей 15–20 тис. осіб депортованих. Слід було також створити оперативні групи з метою подальшого розміщення виселенців у нових місцях їх поселення. Документ також містив вказівку про видачу виселенцям паспортів із записом про їх дійсність лише в районах поселення⁶.

Проект остаточної постанови про проведення виселення та порядок проведення акції Л. Берія надіслав В. Молотову 4 квітня 1940 р. У зв'язку з величезним обсягом роботи, потребою розв'язання багатьох організаційних питань, її затвердження РНК СРСР відбулося 10 квітня 1940 р. (постанова № 497–177сс – «цілком таємно») разом з інструкцією НКВС про виселення вказаних категорій населення (офіційна назва категорії – адміністративно-визлані). На їхній підставі депортації підлягали: сім'ї репресованих і військовополонених – направлялися на 10 років у північний Казахстан (в Актюбинську, Кустанайську, Північноказахстанську, Павлодарську, Семипалатинську й Акмолинську області), біженці – в північні райони Росії, у спецпоселення при лісозаготівлях, повії, поведінка яких була визнана такою, що загрожує не лише мораль-

⁴ Бугай М. Ф. Депортації населення з України (30–50-ті роки) // *Укр. іст. журн.* – 1990. – № 10 (далі – Бугай М. Ф. Депортації населення з України). – С. 35.

⁵ Tucholski J. Katyń – liczby i motywy // *Zbrodnie NKWD na obszarze województw wschodnich Rzeczypospolitej Polskiej. Materiały I Międzynarodowej Konferencji Naukowej.* Koszalin, 14 grudnia 1995 / Red. B. Polak. – Koszalin, 1995 (далі – *Zbrodnie NKWD*). – S. 136.

⁶ Kowalska E. *Przeżyć, aby wrócić! Polscy zesłańcy lat 1940–1941 w ZSRR i ich losy do roku 1946.* – Warszawa, 1998. – S. 79.

ному, а й громадському порядку – направлялися до Казахської і Узбецької РСР⁷. Затверджена інструкція про виселення поширювалася на осіб, які підпадали під постанову від 2 березня того ж року. Згідно з постановою депортації підлягало 22–25 тис. сімей⁸.

Депортацію особливого контингенту спецпереселенців-біженців було відкладено владою на літо. Внаслідок воєнних дій у польсько-німецькій війні на західноукраїнських землях з'явилася значна кількість біженців із Польщі. Біженцями стали колишні польські громадяни, в основному переселенці із західних і центральних воєводств Польщі, які втікали від наступаючого на схід Вермахту. За деякими польськими оцінками, лише у Львові 1939 р. перебувало близько 300–400 тис. втікачів. Радянська влада оцінювала їх кількість у місті в листопаді 1939 р. приблизно у 80 тис. осіб⁹.

Внаслідок угоди між Третім райхом і СРСР, укладеної наприкінці грудня 1939 р., частина біженців могла повернутися до місць проживання. Акція переселення тривала від лютого до червня 1940 р. Однак не всі біженці хотіли повертатися під німецьку владу.

За складом контингент біженців був багатонаціональним, серед них високим був відсоток поляків, а також євреїв (близько 85%)¹⁰, які знали про гітлерівські методи «розв'язання єврейського питання» в Європі, а тому шукали вимушеного притулку на радянській території. Частина біженців опинилася на території східної Польщі після 1 вересня 1939 р. та виявляла бажання виїхати на територію, окуповану німцями, але прийняти їх Німеччина відмовлялася або ж затягувала час розгляду поданих заяв. Ці люди навіть не уявляли, що будуть віднесені до категорії ворожого елемента, який підлягав репресивній нейтралізації через виселення.

Якщо розпочата у четвертому кварталі 1939 р. робота серед біженців і безробітних, яких прибуло на територію України відповідно 32 775 й 15 000 осіб, передбачала направлення на роботу у вугільну промисловість Сталінської та Ворошиловградської областей, а також шляхом

⁷ Ibid. – С. 80.

⁸ Бугай М. Ф. Депортації населення з України. – С. 35.

⁹ Карпус З. Втрати населення в Західній Україні у 1939–1941 рр. // Україна–Польща: важкі питання. – Т. 5: Матеріали V міжнар. семінару істориків «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни», 2001. – Варшава, 2001. – С. 144.

¹⁰ Гурьянов А. Э. Репрессии против поляков и польских граждан. – М., 1997. – С. 65.

трудового набору до інших регіонів Східної України (найбільше їх опинилося у Вінницькій, Житомирській, Чернігівській областях)¹¹, то влітку 1940 р. їх було віднесено до категорії осіб, які підлягали примусовому виселенню.

Як змінилося ставлення радянської влади до біженців наочно характеризує також випадок, про який згадує у книзі «Трагедія 1941» Олег Романів. У квітні 1940 р. під час протиеврейської акції у містечку Белзі німці зібрали колону понад півтори тисячі євреїв і швидким пішим маршем перегнали їх через кордон у Сокалі на радянську територію. Ця трагічна подія схвилювала все населення, а також місцеву владу. Біженцями спочатку дуже дбайливо опікувалися, їх одягнули, нагодували, розмістили в окремих приміщеннях. Проте через декілька тижнів усіх до єдиної особи депортували під конвоем на схід у спецпоселення¹².

5 червня 1940 р. завершила свою роботу німецька комісія, яка розглядала індивідуальні заяви колишніх польських громадян про переселення на контрольовану німцями територію. Внаслідок її діяльності на територію Генерал-губернаторства (в основному до Лодзі) повернулося 66 тис. осіб¹³. Ті ж з колишніх польських громадян, котрі отримали відмову німецької сторони, автоматично потрапляли до категорії біженців.

Операція по виселенню із західних областей України біженців розпочалася в ніч з 28 на 29 червня 1940 р. (завершена в другій половині липня). Термін її проведення був пов'язаний з часом повернення порожнього транспорту із Казахстану (шість тижнів) після перевезення хвилі депортованих у квітні. За інформацією начальника Львівської залізниці Донченка, надісланою наркомун шляхів сполучення УРСР Л. Кагановичу та наркомун внутрішніх справ республіки І. Серову, впродовж доби для перевезення спецпереселенців було подано 1282 вагона, повністю вдалося виконати й план подання порожняка – 1653 вагона¹⁴. Для участі у виселенні біженців двома рознарядками НКВС УРСР до м. Львова було направлено 2200 оперативних працівників цього відомства¹⁵.

¹¹ Депортації: Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр.: Док., матеріали, спогади. – Т. 1: 1939–1945 рр. – Львів, 1996 (*дали* – Депортації). – С. 86.

¹² Романів О., Федущак І. Західноукраїнська трагедія 1941 р. Вид. 2-е. – Львів; Нью-Йорк, 2003. – С. 43–44.

¹³ Ciesielski S., Hryciuk G., Srebrakowski A. Masowe deportacje radzieckie w okresie II wojny światowej. – Wrocław, 1994. – S. 51–54.

¹⁴ Білас І. Зазн. праця. – Кн. 2: Док. та матеріали. – К., 1994. – С. 151.

¹⁵ Депортації. – С. 100–102.

Як свідчать учасники тих драматичних подій, «біженців затримували як злочинців без огляду на стать, вік: сцени, які відбуваються у цей час, важко описати, ведуть нещасних під охороною невідомо куди». «На днях, – ідеться в іншому свідченні, – я був у Ковелі, Луцьку. Бачив жахливу картину. Здійснюючи виселення біженців, забирають буквально всіх, вивозять на китайський кордон»¹⁶.

Насильницькі дії викликали справедливий спротив з боку людей, яких примусово виселяли. Його форми були різноманітними. Так, у записці управління внутрішніх справ Волинської області НКВС УРСР, надісланій заступнику наркома внутрішніх справ УРСР капітану держбезпеки Горлинському, вказувалося на інцидент поблизу м. Володимира-Волинського. Група осіб, майже 20 сімей, які проживали у збудованих ними землянках і куренях, відмовилася провести посадку в ешелони. Близько 120 чоловік озброїлися косами й вилами, виявляючи в такий спосіб свою рішучість й небажання виконувати наказ. Люди підкорилися лише після прибуття на місце конфлікту двох вантажівок озброєних військових. У записці також доповідалося про втечу від енкаведистів у Володимирі-Волинському біженця-одинака Юзефа Волка. При його затриманні була використана зброя, після чого пораненого біженця відправили у лікарню в'язниці¹⁷.

Насильницькі дії влади викликали негативну реакцію у частини місцевого населення. Працівниками відповідних служб фіксувалися непоодинокі випадки організації людьми збору коштів і продуктів для виселенців і передачі їх у вагони. У доповідній записці про виселення біженців з Тернопільської області наводилися й такі висловлювання окремих мешканців, які ставали приводом для їх оперативного прийняття на облік. Наприклад, громадянка Малишевська заявила: «Виселення біженців – це знущання, радянська влада допускає те, чого немає навіть у фашистських державах. Виселяють євреїв, люди влаштувалися на новому місці жити, а їх закупають. Цим виселенням їх остаточно грабують, відривають від рідні. Коли цьому знущанню буде кінець?»¹⁸.

Окрім біженців, серед депортованих була також частина заможних селян, за радянською термінологією – «куркулів», і родин «спекулянтів», тобто власників крамниць, ремісників¹⁹. До списків виселенців також

¹⁶ Там само. – С. 9–10.

¹⁷ Там само. – С. 104.

¹⁸ Там само. – С. 111.

¹⁹ *Jaracz A. Trecia i czwarta deportacja polskiej z Kresów Wschodnich w głąb ZSRR (1940–1941) // Rocznik Koszaliński. – № 24. – Koszalin, 1994. – S. 60.*

потрапили члени сімей військових, які походили з центральної і західної Польщі і які з різних причин не змогли повернутися до своїх домівок в зоні німецької окупації²⁰. Червнева депортація охопила переважно мешканців міст і містечок.

Статистичні дані, зібрані у підсумковому зведенні НКВС УРСР, зафіксували масштаби третього етапу виселення жителів західно-українських областей. У довідці вказувалося на депортацію із регіону станом на 2 липня 1940 р. 37 532 сімей, або 102 683 осіб²¹. Однак у випадку червневої депортаційної акції виникають проблеми з визначенням точної кількості виселених. За матеріалами, які базуються на списках комендантів 57 ешелонів, впливає, що всього було виселено 76 246 осіб, у тому числі 52 617 з території Західної України (передусім зі Львова – понад 30 тис. осіб). Окрім цього, депортовано із Західної України арештованих наприкінці червня 9275 самотніх осіб. Серед депортованих значний відсоток становили діти – 26,5%²². За даними другого кварталу 1941 р. серед цієї групи вивезених було 11% поляків, 2,3% українців, 0,24% білорусів, 0,16% німців і близько 84,6% євреїв²³.

Розселялися депортовані у 14 республіках, краях та областях СРСР, зокрема, виселення здійснювалося в Алтайський край, Архангельську, Вологодську, Горківську, Іркутську, Молотовську, Новосибірську області, Комі, Марійську, Якутську АРСР, Красноярський край та ін. Отже, географія розселення була надзвичайно широкою.

Біженці в переважній більшості були людьми без визначених професій, які раніше не займалися фізичною працею. Серед них було багато колишніх фабрикантів, торговців, комівояжерів, власників барів і ресторанів. Незначну частку складала трудова інтелігенція (медики, агрономи, вчителі, бухгалтери) та ремісники (кравці, шевці, годинникарі). Тому їхнє трудове використання в спецпоселеннях (передусім у лісовій промисловості, на шахтах кольорової металургії) викликало у влади значні труднощі²⁴.

Повністю безправне становище десятків тисяч людей, котрі були виселені в спецпоселення, ускладнювалося не лише тяжкими умовами життя і роботи, а й низкою нормативних актів НКВС. Зокрема, 4 червня 1940 р. до всіх органів НКВС надійшла директива В. Меркулова за

²⁰ Jaracz A. Losy rodzin oficerów i podoficerów Wojska Polskiego w ZSSR w czasie II wojny światowej // Zbrodnie NKWD. – S. 94.

²¹ Депортації. – С. 108.

²² Карнус З. Зазн. праця. – С. 144.

²³ Там само.

²⁴ Депортації. – С. 115.

№ 142, в якій визначалися паспортні умови для цієї категорії виселенців. Так, особи, депортовані із західних областей України та Білорусії, отримували паспорти окремого зразка, якими відповідно фіксувався дозвіл на проживання лише у зазначених місцевостях. У випадках виявлення спецпоселенців в інших місцевостях, висувалася вимога їхнього негайного затримання і етапування до місця проживання²⁵.

В умовах спецпоселень відмінність у ставленні радянського керівництва до осадників як до ворогів, а до біженців як до інтернованих емігрантів виявилася у тому, що біженці отримували певні переваги при вселенні у порівняно облаштоване житло, в постачанні продовольством, одягом та ін. Це було однією з основних причин того, що в осадників смертність була в декілька разів вищою, аніж у біженців. З часу прибуття на спецпоселення й до 1 липня 1941 р. народилося 4211 й померло 12 319 осіб, у тому числі в осадників відповідно 2694 і 10 557, у біженців – 1517 і 1762 осіб²⁶. У листопаді 1940 р. НКВС СРСР звернувся в ЦК ВКП(б) і РНК СРСР з клопотанням про поліпшення господарсько-побутового влаштування біженців. Як вказувалось у документі, «внаслідок своєї непристосованості до фізичної праці вони виконують виробничі норми від 20 до 60 відсотків, заробляють від 2 до 5 крб. у день, що не забезпечує прожитковий мінімум»²⁷. Тому пропонувалося використовувати за спеціальністю біженців з вищою та середньою спеціальною освітою, з правом їх проживання за межами спецселищ.

Для біженців нові умови праці та побуту стали великим психологічним шоком. У доповідних записках неодноразово наводилися численні антирадянські висловлювання біженців, що доносилися «стукачами», в яких радянська влада характеризувалася як гірша від гітлерівської. В таких документах їм приписували саботаж, контрреволюційну підривну діяльність, навіть на тайгових лісозаготівлях і глухих шахтах. Безперечно, біженці належали до категорії висланих, які не бачили дійсних чи уявних провин супроти нової влади і тому дозволяли собі найбільшу свободу висловлювань.

²⁵ Дмитрук В. Політика радянської влади щодо населення Західної України у 1939–1941 рр.: суть і наслідки // Україна–Польща: важкі питання. – Т. 4: Матеріали IV міжнар. семінару істориків «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни», Варшава, 8–10 жовтня 1998 р. – Варшава, 1999. – С. 83.

²⁶ Земсков В. Н. Спецпоселенцы (по документации НКВД–МВД СССР) // Социологические исследования. – 1990. – № 11. – С. 5.

²⁷ Бугай М. Ф. «За повідомленням НКВС СРСР, були переселені...»: Про депортацію населення з України у 30–40-і роки. – К., 1992. – С. 18.

Як видно з доповідних записок УВС, найбільше відкритих протестів було з боку єврейських біженців, оскільки євреї в ті часи не підлягали якійсь окремій дискримінації порівняно з «білополяками» чи «українськими націоналістами». У цей час діяло єдине правило: ті, що прибули із західних теренів Польщі, – усі потенційні диверсанти, чужі, німецькі агенти, заслана «контрреволюція»²⁸.

Червнева депортація 1940 р. стала причиною особистих трагедій сотень тисяч людей, особливо дітей і людей старшого віку, які ні від кого не чекали допомоги, були позбавлені можливості звернутися до законних засобів захисту своїх інтересів і власного життя, життя своїх дітей. Повна і примусова зміна кліматичних і побутових умов депортованих спричинила значні труднощі в адаптації їх до нових умов життя.

Разом з тим слід підкреслити, що попри всі труднощі, які чекали біженців у спецпоселеннях, відмова німців прийняти їх на підпорядковану територію, а також депортація врятували біженців єврейської національності від Голокосту періоду Другої світової війни.

²⁸ Депортації. – С. 104–105.